

LLENGUA I NOVA IMMIGRACIÓ: UNA EXPERIÈNCIA DE DINAMITZACIÓ LINGÜÍSTICA

Berta PUIG i AUTE

Centre de Normalització Lingüística Maresme-Mataró

INTRODUCCIÓ

En aquest article explicarem una experiència de dinamització lingüística i d'ensenyament de català que s'ha dut a terme al Consorci per a la Normalització Lingüística (CPNL), concretament al CNL Maresme-Mataró, i que ha tingut com a objectiu principal donar resposta a les necessitats de formació lingüística del col·lectiu de nous immigrants, sobretot magribins i centreafricans, de la comarca del Maresme. No volem, però, que aquestes ratlles siguin una simple memòria de cursos i actuacions, sinó que ens proposem oferir unes reflexions a l'entorn de tot un seguit de qüestions que se'ns han anat plantejant a mesura que hem anat desenvolupant el projecte. Cada passa endavant ens ha suscitat nous interrogants, qüestions i situacions no previstes, que ens han obligat a anar obrint nous camins i a esbossar unes línies d'actuació i un projecte que avui, sis anys després d'haver-lo iniciat, podem presentar com una experiència sòlida i en marxa. Aquestes reflexions sobre els nous immigrants i la llengua que ens ha suscitat el projecte, i que en bona part, com es veurà, continuen obertes, és el que volem que recullin aquestes ratlles.

El punt de partida de l'article és l'estudi que es va redactar des del CNL Maresme-Mataró l'any 1993 (actualitzat el 1995), enriquit amb totes les aportacions que s'han fet de llavors ençà, tant des de dins del CPNL com des d'altres entitats, a mesura que s'ha anat treballant en l'atenció lingüística als nous immigrants. Especialment, recollim les aportacions del grup de treball sobre nova immigració del CPNL, que ha elaborat un dossier que en aquests moments és el treball més complet sobre immigració i llengua des del vessant de la normalització lingüística.¹

Abans de començar, hem de fer una precisió sobre les designacions *nous immigrants* i *nova immigració* que utilitzem habitualment per referir-nos al col·lectiu de persones que ha arribat fa poc o que està arribant en aquests moments a Catalunya, procedents de països extracomunitaris, per oposició a la immigració "d'abans", la que va arribar durant les dècades dels seixanta i setanta, sobretot des del sud de l'Estat espanyol. Sens dubte es tracta d'una etiqueta massa genèrica, que amaga la gran diversitat i heterogeneïtat del col·lectiu (pel que fa al lloc d'origen, al temps de residència a Catalunya, al nivell de formació escolar...), però que ens resulta còmoda per designar el conjunt de persones que han arribat al nostre país recentment, i que presenten algunes característiques comunes (poques, però rellevants), socials

1. Consorci per a la Normalització Lingüística: *Nova immigració*. Barcelona, 1998 (mecanoscrit inèdit). També han estat molt útils les aportacions fetes pel I Simposi Llengua, Educació i Immigració, organitzat pels ICE de les universitats de Girona i de Barcelona i per la Fundació La Caixa els dies 17, 18 i 19 de març de 1997, i pel seminari de treball Immigració, Integració i Llengua, organitzat per la Comissió Obrera Nacional de Catalunya el 14 i 15 de novembre de 1997. La resta de treballs consultats es fan constar a la bibliografia.

i lingüístiques, que fan possible que ens hi referim amb una única etiqueta. Per tant, encara que no hi hagi un col·lectiu més o menys homogeni que es pugui identificar com a *nous immigrants*, per comoditat farem servir aquesta designació.

1. ORIGEN DEL PROJECTE

L'any 1993, al CNL Maresme-Mataró vam constatar que, tot i la presència cada vegada més nombrosa de residents magribins i centrafricans a la comarca,² en general no assistien als cursos de català per a adults que organitza el Centre. Llavors vam proposar-nos esbrinar per què, tot i ser persones arribades a Catalunya recentment (que és el tipus d'usuari habitual dels cursos de nivell llindar, adreçats a no catalanoparlants), no hi assistien. Amb aquesta finalitat, es va fer un estudi que tenia com a objectiu conèixer la realitat del col·lectiu i proposar una oferta de formació lingüística que s'avingués a les seves necessitats i característiques.³

L'estudi va posar de manifest que les peculiaritats lingüístiques i socials del col·lectiu dificultaven l'accés a la nostra oferta d'ensenyament de català, dissenyada pensant sobretot en un destinatari no catalanoparlant alfabetitzat d'àmbits lingüístics culturalment semblants al nostre. Per tant, es va veure que s'havia de fer una oferta específica "a mida", que tingués en compte aquestes peculiaritats i que garantís que el col·lectiu no quedava al marge de la normalització lingüística.

El primer curs que es va fer seguint aquesta premissa es va impartir a Mataró l'any 1993, i ja des de llavors es va plantejar com un "curs pont", una mena de curs prellindar que preparés els alumnes per poder accedir en una fase següent a l'oferta general de cursos llindar del CPNL.

Aquest va ser el punt de partida del programa d'ensenyament de català a immigrants, que ha tingut continuïtat fins al curs 1997/98, amb diferents ritmes i intensitats, i que s'ha estès a altres centres del CPNL on la presència de població immigrada és també notable. Val a dir que en aquell moment no disposàvem de gairebé cap eina de treball (hi havia hagut poques experiències anteriors, no s'havien tingut contactes amb el col·lectiu ni amb les organitzacions que els representen, no teníem materials didàctics adequats, el professorat no estava format per impartir cursos d'aquesta mena...), i en canvi avui, tot i que encara hi ha mancances, podem oferir un balanç encoratjador, tant pel que fa als aspectes més teòrics, de criteris i de reflexió, com als pràctics (orientacions didàctiques, materials, formació del professorat...). Aquest balanç, d'una manera sumària, és el que trobareu tot seguit.

2. LA NOVA IMMIGRACIÓ DE LA LLENGUA

Tot i que la primera immigració extracomunitària a Catalunya se situa als anys setanta, ha estat durant les dècades dels vuitanta i noranta que ha viscut un notable creixement. Les

2. Tot i que en aquest article es parla en general de *nova immigració*, la major part d'informacions es referiran als magribins i centrafricans, ja que han estat els destinataris més habituals de les nostres actuacions.

3. Núria Roig: *Cursos de català per a la població nord i centrafricana*. Mataró: Centre de Normalització Lingüística Maresme-Mataró, 1993 (mecanoscrit inèdit).

estadístiques més recents que hem pogut consultar ⁴ ens indiquen que des de 1975 fins a 1996 la proporció de residents estrangers de països desenvolupats i de països en desenvolupament ⁵ a Catalunya s'ha invertit, de manera que actualment el nombre d'aquests últims gairebé dobla el dels primers. Vegem-ne les dades:

TAULA 1
Residents estrangers a Catalunya

	1975	1996
Països desenvolupats	25.157	40.862
Països en desenvolupament	11.208	73.402

Font: *Anuario estadístico* (Instituto Nacional de Estadística) i *Anuario estadístico de extranjería* (Comisión Interdepartamental de Extranjería), diversos anys.

Cal, però, matisar aquestes dades: l'augment espectacular del nombre de residents estrangers de països en desenvolupament es deu no només a les persones arribades al llarg d'aquests anys, sinó també a l'aflorament de residents d'aquest origen arran del procés de regularització que hi va haver el 1991, que va permetre que moltes persones en situació no regularitzada obtinguessin el permís de residència (el nombre de permisos de residència és la font que s'utilitza per elaborar l'anuari estadístic d'extranjería). Aquest mateix fet posa en evidència una altra qüestió cabdal pel que fa a la demografia de la immigració: les estadístiques oficials només reflecteixen les persones que tenen permís de residència, i és ben sabut que molts dels residents extracomunitaris viuen al nostre país en situació administrativament irregular (sense permís de residència). És difícil saber, per tant, quina és la xifra real de residents estrangers de països en desenvolupament. El que és evident és que seria superior (molt superior, probablement) a la xifra donada per les fonts oficials.

Pel que fa a l'origen, sens dubte el col·lectiu més nombrós entre els residents de països en desenvolupament és el procedent d'Àfrica, i molt especialment els marroquins (39.361 residents d'aquesta nacionalitat el 1997, seguit de lluny pels 7.161 alemanys). Una altra dada interessant és que el 20% (una cinquena part) del total de residents estrangers a l'Estat espanyol viu a Catalunya.

4. *Anuario estadístico* (Instituto Nacional de Estadística) i *Anuario estadístico de extranjería* (Comisión Interdepartamental de Extranjería), diversos anys, citat per Andreu Domingo i Inés Brancós (Centre d'Estudis Demogràfics) a "Població estrangera versus invasió mediàtica: Catalunya, 1975-1996", article publicat a la revista DCIDOB, *Immigrants? Nous ciutadans*, núm. 67-68 (desembre 1998 - gener 1999).

5. Fem servir la terminologia de l'article citat.

TAULA 2

Principals col·lectius d'estrangers a Catalunya per lloc d'origen (1997)

<i>Lloc d'origen</i>	<i>Catalunya</i>
Àfrica	48.550 ^a
Unió Europea	32.363
Reste d'Europa	4.109
Amèrica Llatina	24.462
EUA – Canadà	2.104
Àsia	12.729
Oceania	181

Font: *Anuario estadístico de extranjería* (Comisión Interdepartamental de Extranjería), diversos anys, i *Anuario de migraciones* (Dirección General de Migraciones), diversos anys.

Ara bé, el percentatge de població estrangera a Catalunya en relació amb la població total és del 2,0% (1997), cosa que ens situa força lluny d'altres països europeus. De tota manera, representa una evolució considerable respecte a 1986.

TAULA 3

Evolució del percentatge d'estrangers a Catalunya i Espanya (1986-1997)

	<i>1986</i>	<i>1991</i>	<i>1997</i>
Catalunya	0,8%	1,0%	2,0%
Espanya	0,7%	0,9%	1,5%

Font: *Anuario estadístico* (Instituto Nacional de Estadística), diversos anys.

TAULA 4

Percentatge d'estrangers als països de la Unió Europea

	<i>1995</i>
Itàlia	1,2%
Finlàndia	1,2%
Espanya	1,3%
Grècia	1,4%
Irlanda	2,6%
Portugal	2,7%
Regne Unit	3,6%
Noruega	3,8%
Dinamarca	3,8%
Països Baixos	4,9%

^a Per nacionalitats: 39.361 marroquins, 4.512 gambians, 1.263 senegalesos i 3.414 d'altres nacionalitats.

França	6,4 %
Alemanya	8,6%
Àustria	9,0%
Bèlgica	10,7%
Luxemburg	38,6%

Font: dades d'Eurostat.

El fenomen de la immigració a casa nostra, doncs, no és comparable amb la resta d'Europa, tot i que indubtablement en les dues últimes dècades ha viscut un augment considerable,⁷ i per tant actualment la presència d'un col·lectiu nombrós de residents estrangers extracomunitaris a Catalunya demana una reflexió des dels diferents àmbits que hi estan relacionats.

Pe'l que fa a la llengua, entenem que el fenomen de la nova immigració s'ha d'abordar donant resposta a diferents qüestions que es plantegen. En primer lloc, cal saber quines peculiaritats lingüístiques i socials presenta el col·lectiu que puguin condicionar el seu procés d'integració lingüística a la societat d'acollida. En segon lloc, tenint en compte que arriben a una societat on es parlen dues llengües, hem de plantejar-nos com s'ha de simultaniejar l'aprenentatge de les dues llengües. També hem de definir com ha de ser aquest aprenentatge (per simple immersió o a través d'una intervenció educativa planificada, i si ha de preveure o no l'alfabetització en el cas de persones no alfabetitzades). Finalment, cal pensar com es poden integrar tots aquests aspectes i tots els altres que comporta el fenomen de la nova immigració en una proposta d'acció global.

2.1. *Peculiaritats socials i lingüístiques dels nous immigrants*

Els immigrants tendeixen a concentrar-se a les zones més pobres de pobles i ciutats, normalment en barriades perifèriques o als centres històrics degradats, perquè és on poden trobar habitatge assequible. També tendeixen a agrupar-se perquè hi ha una voluntat de conviure amb persones del mateix origen per poder mantenir llaços més estrets amb la seva comunitat. Com que molt sovint aquest entorn és majoritàriament castellanoparlant, les possibilitats d'immersió lingüística en català són reduïdes. Fins i tot quan viuen en zones sociolingüísticament favorables al català, com ara Osona o algunes parts de les comarques de Girona, la integració lingüística acostuma a ser en castellà.

Pe'l que fa a l'ocupació, en general fan feines sense qualificar: els homes solen treballar al camp, a la construcció, a l'hostaleria, fan de jardineros o de venedors ambulants..., i les dones majoritàriament treballen al servei domèstic i també a l'hostaleria. Sovint les condicions de treball són precàries, sense contracte ni estabilitat i amb un sou baix. Les possibilitats de trobar feina, juntament amb la qüestió de l'habitatge, són les que condicionen la concentració d'immigrants en unes zones determinades (el Maresme, el Barcelonès, el Baix Llobregat...). La llengua de relació a la feina acostuma a ser el castellà, tot i que, sobretot en les tasques agrícoles, també és habitual que s'empli el català: per exemple, s'observa un nivell de coneixement passiu de català considerable entre els homes que treballen al camp.

7. Recordem una altra vegada que aquest percentatge no inclou la població estrangera no regularitzada, que sens dubte faria pujar molt les estadístiques. A més, possiblement a l'Estat espanyol és on hi ha més població immigrada sense permís de residència, atesa la proximitat geogràfica amb el continent africà i les relatives facilitats d'accés (si més no en relació amb d'altres països).

Un altre factor que incideix en l'aprenentatge lingüístic és l'edat. La major part dels immigrants són joves, entre 16 i 45 anys, i predomina notablement la franja de 25 a 29 anys. És evident que com més grans, més dificultats d'aprenentatge; per tant, la joventut del col·lectiu és un element afavoridor. Per descomptat, els nens i nenes en edat escolar aprenen sense dificultats el català i el castellà a l'escola.

Precisament el fet de tenir fills escolaritzats és sovint un motor d'integració lingüística dels pares: el català passa a formar part del repertori lingüístic familiar, i a més entren en contacte amb un àmbit (l'escola) que té com a llengua d'ús normal el català. Actualment aquest element ha pres una importància cabdal, després del procés de reagrupament familiar que ha tingut lloc en els últims anys (abans predominava l'home sol que tenia la família al país d'origen, i ara en molts casos s'ha produït el reagrupament).

El sexe també determina en gran mesura les possibilitats d'aprenentatge, en el sentit que les dones solen tenir menys contactes socials que els homes, i per tant la immersió lingüística és més feble. En alguns casos, l'aprenentatge pot ser nul, fins i tot de castellà. Evidentment, això no es dona entre les dones que treballen, i si ho fan en el servei domèstic d'una família catalanoparlant poden arribar a tenir també un cert coneixement passiu de català. Una altra cosa que cal tenir en compte, i que és tan important que pot condicionar fins i tot aspectes pràctics de l'organització dels cursos de català, com es comentarà més endavant, és que les pautes de relació i de comportament entre sexes del col·lectiu (sobretot en el cas dels magribins) són molt diferents de les nostres. En les seves societats d'origen les relacions entre homes i dones es redueixen a l'àmbit familiar, i en general les dones tenen menys accés a la formació i a la feina; per això, quan arriben aquí solen tenir més dèficits de formació i actitudinals, i tenen una presència socialment menys rellevant que els homes.⁸ De totes maneres, i per contrarestar una mica aquesta afirmació, també cal dir que cada vegada és més gran el nombre de dones que emigren soles, i que en arribar a les societats d'acollida segueixen les mateixes pautes d'integració i d'interacció social que els homes.⁹ El paper de la dona en les societats magribines i africanes està vivint una transformació, i això indubtablement tindrà –i està tenint– un reflex en el fenomen de la immigració.

No tenim dades sobre el nivell de formació acadèmica dels nous immigrants, però sí que podem oferir algunes aproximacions. Com s'acaba de comentar, les dones solen presentar més mancances de formació escolar que els homes. L'analfabetisme entre la població femenina és molt més elevat que entre els homes, tot i que aquests també presenten uns índexs d'analfabetisme considerables. De vegades l'alfabetització ha estat exclusivament en un alfabet diferent del nostre (l'àrab). Si l'escolarització ha estat més completa, el coneixement de l'alfabet llatí està garantit, a través de l'aprenentatge de llengües europees (especialment francès). En alguns casos el nivell de formació pot ser elevat (amb presència de titulats universitaris). És clar que el bagatge acadèmic dels nous immigrants tindrà un paper cabdal en l'aprenentatge lingüístic.

8. Normalment aquestes pautes de comportament entre homes i dones s'expliquen per condicionants religiosos, donant a entendre que l'islam relega la dona a una posició secundària. Però això no és més que la reafirmació d'un tòpic, per què no dir-ho, bastant etnocèntric i xenòfob, que amaga que les religions no fan més que beure de les fonts de les cultures on es desenvolupen. És, per tant, un tret cultural i no pas religiós.

9. Sobre aquesta qüestió, vegeu el dossier del curs Dones i migracions a la Mediterrània, organitzat per l'Institut Català de la Mediterrània dels dies 2 al 6 de novembre de 1998 a Barcelona.

Pel que fa als aspectes més estrictament lingüístics, podríem dir que les llengües d'origen dels nous immigrants (magribins i centreafricans) són molt diferents de la nostra, però la situació lingüística dels seus països pot tenir alguna semblança amb la d'aquí. D'una banda, al Magrib l'àrab, llengua oficial i majoritària, conviu amb el berber,¹⁰ que de fet és la llengua primera de molts residents marroquins a Catalunya, que provenen del Rif. Per tant la situació de coexistència de llengües és coneguda, tot i que el fet que el berber no tingui cap mena de reconeixement oficial i que estigui connotat com a "dialecte", davant de "la llengua" (l'àrab), pot influir negativament en la valoració social del català.

Pel que fa a les llengües d'origen dels centreafricans, val a dir que els països de l'Àfrica occidental (que és d'on provenen la major part d'africans que viuen al Maresme), són un veritable mosaic lingüístic, i la coexistència de llengües és una realitat quotidiana. Les principals llengües d'origen dels residents africans de la nostra comarca són el manding, el wòlof, el diola i el ful, que es parlen a Gàmbia i Senegal.

Un aspecte interessant que cal tenir en compte és que ben sovint aquestes persones, pel fet de provenir de societats plurilingües, saben parlar més d'una llengua, i per tant de vegades caiem en el parany de titllar d'*analfabeta* una persona que pot arribar a parlar quatre o cinc llengües. I és que sovint les nostres categories no serveixen per classificar altres realitats —en el cas de les cultures africanes, societats on predomina la tradició oral.

És difícil fer afirmacions generals sobre la competència en castellà i en català dels nous immigrants, ja que, com hem dit més amunt, dependrà de la zona de residència, de les interaccions socials, del temps de residència a Catalunya... Però sí que podem dir que habitualment aprenen abans el castellà que el català, i que normalment tenen un nivell de català passiu per sota del d'altres comunitats no catalanoparlants, llevat d'alguns casos en què l'aprenentatge per immersió pot arribar a nivells més elevats.

2.2. Quina llengua han d'aprendre?

Un cop fetes unes quantes consideracions sobre les peculiaritats socials i lingüístiques dels nous immigrants, hem de plantejar-nos quina llengua han d'aprendre per integrar-se lingüísticament a la societat d'acollida. Ja hem anat veient que hi ha uns condicionants que afavoreixen l'aprenentatge del castellà i d'altres que jugarien a favor del català. Entre els primers hi ha el fet que sovint l'entorn on viuen és majoritàriament castellanoparlant, que els contactes amb l'Administració per regularitzar els permisos de treball i de residència són en castellà...

I a més hi hauríem d'afegir un altre element, que implica una autoreflexió: la llengua en què la majoria de gent se'ls adreça, tant si són castellanoparlants com catalanoparlants, és el castellà. I encara més: el principal escull és que la majoria de persones no se'ls adreça ni en català ni en castellà, és a dir, les interaccions entre els immigrants i la comunitat d'acollida són molt escasses.

A favor de l'aprenentatge del català hi tindríem, com ja s'ha dit, el fet que els seus fills l'aprenen amb naturalitat a l'escola, que de vegades l'entorn del barri o el poble és catala-

10. Com és sabut, *berber* és una designació externa amb connotacions pejoratives, que es pot substituir per *tamazight*, que és l'autoglossònim emprat per la comunitat. Pel que fa al nombre de parlants, tot i que no es disposa de dades oficials, es calcula que és d'uns 20 milions a tot el nord d'Àfrica. Al Marroc representen més del 50% de la població, i a Algèria prop del 25%.

noparlant (al Maresme molt sovint és així), que molts ja han triat Catalunya com a lloc de residència definitiu...

I aquí ens hem de plantejar una qüestió clau: quina necessitat té el col·lectiu d'aprendre el català? És evident que els nous immigrants, com qualsevol altre grup, percebran que els cal aprendre català en la mesura que sigui *socialment* necessari. Això depèn en bona part del prestigi i de la situació real de la llengua, de si és (i així es percep) una llengua "útil": per relacionar-se, per trobar feina... En aquest sentit, podem dir que la necessitat que senti el col·lectiu d'aprendre català pot ser un bon termòmetre de la vitalitat social de la llengua. Aquesta percepció dependrà de si és una llengua d'ús normal en el seu entorn, i estarà en relació amb el seu avenç en l'escala social: com millors siguin les seves condicions socials i laborals, més avançarà la integració lingüística.

Aprendre el català, doncs, és una de les eines d'integració més poderoses per a un immigrant, ja que ningú no es pot sentir part d'una comunitat de la qual no coneix la llengua, i també és un element de prestigi social: un immigrant magribí o africà que parla català és percebut per tothom de manera diferent que el que amb prou feines parla una mica de castellà. I encara una altra cosa: aprendre català és també un dret, un dret a conèixer i entendre el lloc on viuen i a participar amb normalitat en les activitats de la societat, i potser també a tenir millors perspectives de futur.

En definitiva, en la mesura que els nous immigrants han de viure en una societat on es parlen dues llengües, és normal que les aprenguin totes dues (i amb la màxima correcció possible, com veurem tot seguit), ja que deixar de banda el català vol dir mantenir uns prejudicis que van en contra dels objectius de normalització lingüística i d'integració social i lingüística del col·lectiu. Per dir-ho d'una manera planera, "a Catalunya potser es pot viure només en castellà, però s'hi viu i s'hi treballa *millor* coneixent el català".¹¹

2.3. *Aprenentatge dirigit i aprenentatge no dirigit*¹²

La via d'aprenentatge més natural per a una persona que s'instal·la en una nova comunitat lingüística és l'aprenentatge no dirigit, és a dir, la simple immersió. Però en els cas dels nous immigrants, aquesta immersió no es produeix en unes condicions òptimes, ja que les seves interaccions són sovint força restringides, sobretot per dues raons. La primera, perquè solen limitar-se a la feina i als serveis, i es donen només escassament en altres situacions comunicatives més lliures, ja que solen viure separats de la vida social de la comunitat d'acollida. La segona, perquè els nadius solen adreçar-s'hi emprant unes varietats diguem-ne "empobrides", en què se simplifiquen molt les estructures lingüístiques. En el cas del català, hi hem d'afegir també el que ja s'ha comentat abans sobre les normes d'ús, cosa que fa que la recepció sigui gairebé nul·la.

El resultat de tot això és que l'aprenentatge s'atura en un nivell molt baix i es fossilitza, s'arriba a un sostre lingüístic que la immersió tota sola no pot superar. Per això cal assegurar que podran seguir també un aprenentatge dirigit, és a dir, que podran assistir a cursos de llengua, i aquí, és clar, és on entra en joc el paper d'institucions com el CPNL.

11. Núria Roig, comunicació presentada al I Simposi Llengua, Educació i Immigració, ja esmentat.

12. Sobre aquesta qüestió, vegeu *Vivir entre dos culturas*, Serbal/Unesco, 1983.

L'assistència a cursos garanteix més quantitat i qualitat en l'aprenentatge, més vincles amb la comunitat, i també permet ensenyar de manera explícita els aspectes socials i culturals de la comunicació, amb la qual cosa s'aprendran no només les formes lingüístiques, sinó també les normes d'ús i les pautes culturals de la comunicació.

La qualitat de l'aprenentatge també té una importància que de vegades es negligeix, ja que la manera de parlar és un indicador d'identitat social, i per això quan un immigrant amb prou feines xampurreja la llengua del lloc d'acollida, queda estigmatitzat socialment. Per tant la correcció en l'expressió lingüística és imprescindible per al seu reconeixement social.

2.4. Alfabetització¹³

Fins ara hem parlat de l'aprenentatge de la llengua deixant de banda l'altre vessant del procés de formació lingüística: l'alfabetització. Com s'ha dit més amunt, una bona part dels immigrants que arriben de l'Àfrica no estan alfabetitzats, o ho estan en un alfabet diferent del nostre. En general, al cap d'un temps de viure aquí, prenen consciència de la necessitat d'aprendre la lectoescriptura, i per tant les institucions encarregades de la formació d'adults han d'estar en condicions d'atendre aquesta demanda.

L'alfabetització dels nous immigrants planteja tot un seguit de qüestions: hi ha un compromís seriós i una acció planificada per dur-la a terme? Els professionals estan preparats per treballar amb col·lectius culturalment diferents? No és massa feixuga la doble càrrega d'haver d'aprendre dues llengües i alhora alfabetitzar-se? Com s'han de compaginar els tres processos? Intentarem esbossar una resposta en l'apartat següent, tot i que en bona mesura els interrogants continuaran oberts.

2.5. Què s'està fent i què s'hauria de fer?

Acabem de veure que l'atenció lingüística dels nous immigrants passa per l'aprenentatge de les llengües del lloc d'acollida i per l'alfabetització. A Catalunya, diverses entitats i institucions duen a terme aquest ensenyament: el CPNL, les escoles d'adults, diverses entitats que organitzen cursos (ONG, grups de voluntariat...), etc.¹⁴ L'alfabetització es fa normalment des de les escoles d'adults. En el cas de l'ensenyament del català, el paper principal correspon al CPNL.

Però enmig d'aquest mosaic d'entitats i actuacions sorgeix el dubte sobre si hi ha prou coordinació i, sobretot, si al darrere hi ha una acció planificada. La resposta, la major part de les vegades, és que no. Cada institució o entitat treballa amb els seus propis criteris,

13. Sobre aquesta qüestió, es pot consultar Abadir Ramzi, Sonia (1983), *Analphabetisme et alphabétisation des travailleurs migrants et de leurs familles en Europe* (document mecanografiat sense referències); Garcia, Crescen, *La enseñanza de la lengua para personas extranjeras con dificultades: una propuesta didáctica* (estudi realitzat a l'Escola d'Adults del Barri Gòtic de Barcelona entre 1992 i 1994), i Castanheira, Alexandre, i Ladjji, Niangané, "Hablan dos trabajadoras migrantes", a *Perspectivas*, vol. IV, núm. 3 (tardor de 1974).

14. Trobareu una relació d'aquestes entitats i institucions al dossier *Nova immigració*, ja esmentat, p. 11-13.

intenta donar la seva pròpia resposta a una necessitat urgent, i gairebé no hi ha posada en comú. Per resoldre-ho, des del CPNL proposem un seguit de mesures de coordinació imprescindibles per donar coherència a la nostra feina.

La primera seria iniciar un treball conjunt entre els centres de normalització lingüística i les escoles d'adults, per coordinar l'ensenyament de llengua i l'alfabetització. La segona, potenciar la figura del mediador cultural, persones del col·lectiu que facin d'enllaç i que serveixin de contrapunt a les nostres propostes. La tercera, dedicar més esforços a la formació del professorat, inclosos els voluntaris d'organismes no governamentals, per poder treballar amb uns criteris comuns. I la quarta, fer una campanya de sensibilització per canviar les actituds lingüístiques i aconseguir que qualsevol ciutadà sigui capaç d'adreçar-se en català a una persona immigrada.

Però creiem que no només ens hem de plantejar mesures concretes com aquestes, sinó que cal preveure una actuació més global i ambiciosa. Al nostre entendre, l'atenció lingüística als nous immigrants s'ha articular en el que podríem anomenar un pla d'acolliment lingüístic dels immigrants adults, amb objectius clars i actuacions planificades. En definitiva, la finalitat seria crear un marc legal paral·lel al que hi ha per als infants, que tenen garantit l'ensenyament del català i del castellà a la Llei de política lingüística. Els projectes curriculars dels centres escolars preveuen clarament aquest ensenyament, i compten amb una metodologia clara i un coneixement rigorós de tots els factors que hi influeixen.

En el cas dels adults, encara hi ha massa interrogants, massa aspectes que cal estudiar amb rigor. Per exemple, hauríem de tenir una resposta adequada a qüestions com aquestes: l'alfabetització, s'ha de fer en català, en castellà o en la llengua materna de l'aprenent? Aquesta última possibilitat, es podria dur a la pràctica? És adequat fer cursos de llengua oral per a les persones no alfabetitzades? L'alfabetització i l'aprenentatge de la llengua han de ser simultanis o no? Cal preveure també actuacions per a la preservació de la llengua materna? Etc.

L'elaboració d'un pla d'acolliment lingüístic, amb l'assessorament d'experts que donessin resposta als nostres dubtes, es perfila com l'únic mitjà possible per continuar avançant en aquest projecte amb la seguretat d'estar seguint el camí adequat.

De fet, aquesta proposta de creació d'un marc legal per a l'atenció lingüística als nous immigrants no és pas nova, sinó que segueix les passes fetes per països amb tradició immigratòria, com ara el Regne Unit, Alemanya, Noruega i Suècia. Aquest últim país és el que més esforços hi ha dedicat, i ha estat pioner en l'aprovació d'una llei, el 1976, que garanteix l'ensenyament bilingüe a infants i adults.

D'altra banda, hem de dir que l'aprenentatge de la llengua no és un procés independent, desconnectat dels altres aspectes que condicionen la vida de l'immigrant, i per això les actuacions de formació lingüística haurien d'estar completament coordinades amb totes les altres actuacions d'acollida dels immigrants. En aquest sentit, una proposta interessant seria la creació a cada municipi d'un punt d'acollida únic, que englobés tots els àmbits d'acció (assessorament legal, sanitari, educatiu, laboral...). Per descomptat, des d'aquest punt d'informació es coordinaria també l'oferta de formació lingüística, i així es garantiria que el vessant social i el vessant lingüístic de l'acollida dels immigrants fossin indissociables.¹⁵

No volem acabar aquest apartat sense donar la veu al col·lectiu. Aquest és un parany, ho hem de reconèixer, en què caiem massa sovint: decidir què és el més adequat segons els

15. Sobre aquesta qüestió, vegeu el dossier *Nova immigració*, ja esmentat, p. 9-19 i 29-30.

nostres criteris, i oferir-ho com si fos la panacea. Potser de vegades aquesta és la causa de més d'una ensopegada. Escoltem què han dit algunes persones d'origen immigrant sobre l'aprenentatge de la llengua:

Si vius a Catalunya, entendre, parlar, llegir i escriure en català no solament és lògic, sinó que paga la pena, perquè facilita trobar feina i la comunicació amb la gent.¹⁶

Els magribins residents a Osona cada cop tenen més consciència de viure a Catalunya i adopten, en general, una actitud favorable envers la llengua d'aquí. La majoria entenen el català i alguns fins i tot el parlen, especialment els joves. És indubtable que hi ha una gran voluntat d'aprendre'l. [Però] gairebé sempre els catalanoparlants ens parlen en castellà. Potser, més que no pas nosaltres, els qui haurien de normalitzar-se són ells.¹⁷

De vegades, però, les opinions del col·lectiu poden ser menys favorables a l'aprenentatge del català, o poden considerar prioritària l'alfabetització, o, en definitiva, poden aportar qualsevol altre punt de vista i idees i enfocaments nous a aquesta qüestió. En qualsevol cas, és la veu que més hem d'escoltar. El que sí que sembla clar és que els immigrants perceben la necessitat d'integrar-se lingüísticament, ja que, en definitiva, "la llengua i l'alfabetització són instruments alliberadors",¹⁸ que els permetran lluitar per millorar les condicions de treball, socials i culturals.

3. UNA EXPERIÈNCIA DE DINAMITZACIÓ LINGÜÍSTICA INNOVADORA

Quan vam plantejar-nos per primera vegada organitzar cursos de català per a col·lectius d'immigrants, vam adonar-nos de seguida que havíem d'encetar una nova línia de dinamització lingüística, perquè les nostres experiències en altres àmbits no ens servien. Avui, sis anys després de treballar-hi, ja disposem d'un conjunt de pautes de dinamització per a aquest programa, que segueixen els centres del CPNL que volen organitzar cursos específics per a immigrants.¹⁹ Tot seguit, molt sumàriament, farem un esbós de quines són aquestes pautes de dinamització.

3.1. Pautes de dinamització

3.1.1. Implicació de la direcció i del consell de centre

Atès que es tracta d'una actuació que no forma part dels serveis permanents del centre i que requereix una dedicació considerable, cal comptar amb el suport decidit de la direcció

16. Fatou Secka, entrevista a "Véner de l'autre sud", revista *Viure en català*, CPNL, núm. 6 (juliol-octubre de 1994).

17. Abdelghani El Molgy, *idem*.

18. Castanheira, Alexandre; Ladj, Niangané, article citat.

19. Sobre aquesta qüestió, vegeu el dossier *Nova immigració* i el document "La normalització lingüística d'immigrants estrangers a Catalunya", presentat en el seminari de treball *Immigració, Integració i Llengua*, ja esmentat.

del CNL i del consell de centre (format pels polítics responsables de normalització lingüística i representants d'institucions i entitats). Aquesta implicació és imprescindible per evitar que la posada en marxa de l'actuació només sigui fruit de la inquietud d'un tècnic, i que no tingui continuïtat posteriorment.

3.1.2. Recerca d'informació

Cal saber quin és el nombre d'immigrants del territori on actuem (poble, ciutat, comarca...), el seu lloc d'origen i les llengües que parlen, on resideixen, en què treballen... Podem obtenir la informació de les fonts estadístiques (censos, padrons, estudis...), i també a partir del contacte amb organitzacions i entitats que treballin amb el col·lectiu.²⁰ Aquesta segona font ens proporcionarà una informació cabdal, qualitativa, i ens servirà de pont cap al col·lectiu.

3.1.3. Establir un enllaç

Com s'acaba de dir, és important entrar en contacte amb persones o organitzacions pròximes al col·lectiu que ens hi garanteixin l'accés. Sense aquest element d'enllaç, les nostres propostes no arribaran als destinataris, ja que els mitjans habituals de difusió (tríptics, cartells, etc.) no serveixen. L'ideal és que aquest enllaç sigui algú del mateix col·lectiu, una persona rellevant que tingui la confiança dels altres.

3.1.4. Fer una proposta de cursos plausible

L'organització dels cursos s'ha de negociar amb els alumnes, pel que fa a calendari, horaris, etc., per tal que s'adeqüi a les seves possibilitats i necessitats. De la nostra experiència hem extret un seguit de recomanacions que s'haurien de tenir en compte per organitzar els cursos:

a) El calendari, si els alumnes són musulmans, hauria de preveure les dates del Ramadà, ja que durant aquesta celebració no acostumen a assistir a classe. El curs, per tant, hauria d'acabar abans del Ramadà o bé començar després. Si fan feines de temporada (agricultura, turisme...), aquesta circumstància també s'ha de preveure a l'hora de fixar el calendari.

b) L'horari també s'ha de negociar: si els alumnes treballen al camp, haurà de ser al vespre; si són dones, potser haurà de ser a la tarda, quan els nens són a l'escola. En alguns casos s'ha previst la figura d'un "cangur" (un voluntari, un objector...) que pugui fer-se càrrec dels nens mentre les mares són a classe.

c) En alguns casos, no sempre, caldrà que homes i dones facin classes per separat, i que l'ensenyant sigui una dona en aquest últim cas.

d) Les condicions de matrícula també s'han de tenir en compte: els cursos han de ser gratuïts per als alumnes, per evitar que el preu pugui ser un obstacle a l'hora de fer la inscripció.

20. Per exemple, els Serveis Socials de l'Ajuntament, organitzacions generals o específiques d'un lloc (SOS-Racisme, GRAMC, Creu Roja, Càritas, Amics de l'Àfrica...), les associacions de veïns, escoles d'adults, etc.

La resta de consideracions sobre els cursos (programació, metodologia, materials, avaluació...), s'inclourà en l'apartat següent.

3.2. *Panoràmica de les experiències de llengua i nova immigració al CPNL*

El programa d'ensenyament de català a immigrants del CNL Maresme-Mataró s'ha dut a terme seguint aquestes pautes de dinamització, i el resultat ha estat l'organització de cursos específics des de 1992/93 fins a 1997/98, amb ritmes i intensitats diferents, a diverses localitats de la comarca (Mataró, Teià, Tordera, Calella, Pineda, Premià de Mar, Vilassar de Dalt). De fet ja hi havia hagut algun precedent (Vic, curs 1990/91). Al llarg d'aquests anys, el projecte s'ha anat estenent a altres centres amb una presència important de població immigrada: Riudoms, Barcelona, Manresa, Martorell, Viladecans, Tarragona, Palafrugell, Cassà de la Selva, etc.

També des d'altres institucions i entitats s'han organitzat cursos de català adreçats a immigrants: escoles d'adults, associacions diverses, grups de voluntariat...

D'altra banda, també s'ha intentat incidir en la normalització lingüística de les associacions d'immigrants, per tal que incorporin el català com a llengua de treball.

El balanç quantitatiu, doncs, ja comença a ser considerable, i el que ha de garantir l'acció global i coordinada que defensem és que totes aquestes actuacions siguin coherents, tinguin continuïtat i assoleixin l'objectiu d'incorporar els nous immigrants a la normalització lingüística.

4. CONSIDERACIONS DIDÀCTIQUES PER ALS CURSOS DE CATALÀ PER A IMMIGRANTS

De la mateixa manera que hem hagut d'aprendre a dinamitzar aquest projecte, també hem hagut d'aprendre què havíem d'ensenyar i com ho havíem de fer. Avui ja tenim unes propostes didàctiques amb les quals orientar-nos, tot i que encara persisteixen molts dubtes i ens falta molta experiència. A continuació farem quatre pinzellades dels aspectes didàctics que caracteritzen aquests cursos.

4.1. *Premissa bàsica*

Qualsevol persona que vol aprendre català s'incorpora al curs més adequat al seu nivell, atenent criteris lingüístics. En el cas dels immigrants, evidentment, es farà de la mateixa manera: si està preparat per seguir un curs general (de nivell lliard o de suficiència), s'integrarà en aquest curs. Els cursos específics només s'organitzaran en el cas de persones que no podrien accedir a l'oferta general (perquè no estan alfabetitzats o perquè tenen un nivell d'escolarització molt baix).

4.2. *Perfil dels alumnes*

Un alumne immigrant pot trobar-se en una d'aquestes tres situacions pel que fa als coneixements lingüístics:

- a) Persones alfabetitzades en el nostre alfabet (amb o sense coneixements de català i castellà).
- b) Persones alfabetitzades en un alfabet diferent (amb o sense coneixements de català i castellà).
- c) Persones no alfabetitzades, amb coneixements de català i castellà.
- d) Persones no alfabetitzades, amb un coneixement nul o gairebé nul de català.

Els destinataris principals dels cursos específics són les persones del segon i el quart grup (les del primer poden fer un curs general, i en les del tercer seria prioritària l'alfabetització). Els nostres alumnes poden seguir alhora un procés d'alfabetització en una escola d'adults. La qüestió sobre si els dos processos han de ser paral·lels o no, sobre la prioritat dels diferents aprenentatges lingüístics, etc., ja hem comentat que és encara una qüestió oberta que requereix un estudi més aprofundit, però en qualsevol cas considerem que els nostres cursos poden resoldre en primera instància la necessitat bàsica de comunicació oral.

Si haguéssim d'establir un perfil típic dels nostres alumnes, podria ser aquest: home, jove, poc escolaritzat, nord-africà o centreafricà, musulmà, treballador poc qualificat, amb recursos econòmics escassos, fa uns quants anys que és a Catalunya i té voluntat de quedar-s'hi, viu en un entorn força castellanitzat, però té contacte amb el català a través de la televisió, la feina i l'escola dels fills, vol aprendre el català perquè potser l'ajudarà a integrar-se, però en general creu que amb el castellà ja en tindria prou per comunicar-se.

4.3. *Característiques d'un curs de llengua per a immigrants*

Un curs de llengua per a immigrants no pot tenir el mateix plantejament que un curs general. En primer lloc, s'hi prioritza l'aprenentatge de la llengua oral en les situacions comunicatives més habituals dels alumnes. Això fa que la programació i els materials didàctics emprats siguin específics, com veurem més avall.

En segon lloc, el nombre d'inscrits és més baix que en els cursos generals, atès que ens adrecem a un col·lectiu reduït en relació amb la població total. D'altra banda, l'horari s'ha d'adequar al tipus de curs (sessions d'una hora com a màxim i cursos breus). També cal ser conscients que l'assistència i la puntualitat sovint poden ser una mica irregulars.

I en tercer lloc, cal que el professorat que imparteixi aquests cursos tingui la formació adequada, i fins i tot que conegui aspectes de la cultura i les llengües d'origen dels alumnes (per exemple, les peculiaritats que poden condicionar el procés d'aprenentatge). També és important que tingui una actitud oberta per conèixer els trets culturals dels alumnes. No és irrellevant comentar que el professor o professora ha de saber entendre i respectar els comportaments culturals que siguin diferents dels nostres, i que ha de saber mantenir la naturalitat i la cordialitat perquè els alumnes se sentin còmodes dins de l'aula.

4.4. *Enfocament i proposta de programació*

La programació de qualsevol curs de llengua té com a objectiu garantir la competència comunicativa dels alumnes, és a dir, no només la lingüística, sinó també la discursiva, la sociolingüística i l'estratègica. En aquests cursos que estem tractant el treball de les dues últimes

competències esmentades té una importància especial; no només hem d'ensenyar la llengua, sinó també a utilitzar-la adequadament en cada context.

D'altra banda, en aquests cursos només es treballa la comprensió i l'expressió oral (l'escrita només puntualment), perquè ja hem comentat que la major part dels nostres alumnes no saben llegir ni escriure.

La programació es centra en les àrees temàtiques i les funcions comunicatives més habituals dels alumnes. Una programació genèrica (que s'hauria d'adaptar a cada curs concret) podria ser la següent:

- a) Salutació i identificació personal
- b) Habitatge i llocs de residència
- c) Activitats i relacions professionals
- d) Activitat quotidiana, temps lliure i entreteniments
- e) Viatges i trasllats
- f) Estats físics i anímics de la persona
- g) Compres
- h) Ensenyament i educació
- i) Serveis públics i privats

4.5. Recursos i materials

Els materials habituals per als cursos de nivell lllindar (*Digui, digui...* i altres) només es poden aprofitar parcialment en aquests cursos, ja que estan pensats per a persones alfabetitzades d'àmbits lingüístics culturalment semblants al nostre. L'any 1993, quan vam iniciar el projecte, no disposàvem de cap material adequat. Per això es van elaborar unes unitats didàctiques especialment pensades per a aquests cursos. De llavors ençà s'han anat creant materials específics, i a hores d'ara podem dir que ja tenim alguns recursos amb què impartir les classes.

5. EL FUTUR DEL PROJECTE

Fins aquí hem descrit una experiència de dinamització lingüística que hem qualificat d'innovadora, i precisament pel fet de ser-ho hem anat veient que encara hi ha molts interrogants oberts i moltes qüestions per resoldre. Abans d'acabar volem reprendre aquests interrogants i plantejar-ne de nous, perquè considerem que sense un bon exercici de reflexió el projecte no podrà fer un salt endavant. Els oferim així, en forma de preguntes que (de moment) estan per respondre:

- a) Quina necessitat real té el col·lectiu d'immigrants d'aprendre català? És una llengua útil en el seu entorn? Quina responsabilitat tenim nosaltres en aquest fet?
- b) Com es poden modificar les actituds lingüístiques dels catalanoparlants quan s'adrecen als immigrants?
- c) Hi ha un compromís seriós per a l'atenció lingüística de les persones que arriben a Catalunya? Hi ha una acció planificada per dur a terme a terme l'alfabetització i la formació lingüística dels nouvinguts? Com s'ha de coordinar una actuació global i qui ho ha de fer?

d) Es pot establir un marc legal per a l'atenció lingüística dels immigrants adults? Què hauria de preveure un possible pla d'acolliment lingüístic?

e) No és massa feixuga la càrrega d'haver d'aprendre dues llengües i alhora alfabetitzar-se? Com s'han de compaginar els tres processos?

f) En quina llengua s'han d'alfabetitzar, en català, en castellà o en la llengua de l'aprenent? Aquesta última possibilitat, es podria dur a la pràctica?

g) Cal preveure també actuacions per a la preservació de la llengua materna?

h) És adequat fer cursos de llengua oral per a persones no alfabetitzades? Les programacions són adequades o potser els encasellen en uns àmbits d'ús massa restringits? Fins a quin punt s'ha de mantenir una formació específica per als col·lectius d'immigrants?

i) Els professionals que han de dur a terme l'alfabetització o que han d'impartir aquests cursos estan preparats per treballar amb col·lectius culturalment diferents? Quina és la formació més adequada per al professorat?

j) I finalment, el dubte més important: escoltem prou la veu dels immigrants a l'hora de dissenyar les nostres actuacions?

6. CONCLUSIONS

En les pàgines precedents hem explicat una experiència de dinamització lingüística i d'ensenyament de català, i ho hem fet amb ànim de convidar a la reflexió, perquè creiem que el projecte, tot i que ja ha començat a adquirir una certa maduresa, encara ha de fer un gran salt endavant. Aquest salt només el farem quan tinguem resposta per als interrogants apuntats més amunt, i quan aconseguim coordinar esforços per dur a terme una acció global que compleixi el doble objectiu d'integració social i lingüística dels nous immigrants.

BIBLIOGRAFIA

SOBRE LLENGUA I NOVA IMMIGRACIÓ

- ABADIR RAMZI, Sonia (1983), *Analphabetisme et alphabetisation des travailleurs migrants et de leurs familles en Europe* (document mecanografiat sense referències).
- BALANÀ, Pere (1994), *Lèxic usual català-àrab, àrab-català*. Barcelona: Departament de Cultura.
- BASTONS, Núria (1999), "Unitats didàctiques per a un curs d'immigrants", Direcció General de Política Lingüística.
- CONSORCI PER A LA NORMALITZACIÓ LINGÜÍSTICA (1998), *Nova immigració*. Barcelona (mecanoscrit inèdit).
- CONSORCI PER A LA NORMALITZACIÓ LINGÜÍSTICA (1996), *Balanç del programa d'ensenyament de català a immigrants 1993-1996*. Mataró: Centre de Normalització Lingüística Maresme-Mataró (mecanoscrit inèdit).
- CONSORCI PER A LA NORMALITZACIÓ LINGÜÍSTICA (1995), *Llengua i nova immigració*. Mataró: Centre de Normalització Lingüística Maresme-Mataró (mecanoscrit inèdit).
- ESCRIVÀ, M. Àngels (1994), *L'adquisició del català pels immigrants adults a Ciutat Vella*, Barcelona (mecanoscrit inèdit).
- Fatou SECKA i Abdelghani EL MOLGY (entrevistats a) "Vénen de l'altre sud", revista *Viure en català*, Consorci per a la Normalització Lingüística, núm. 6 (juliol-octubre de 1994).
- GARCIA, Crescen (1995), "La enseñanza de la lengua para personas extranjeras con dificultades: una propuesta didáctica", dins D.A., *Sobre interculturalitat*, Girona: Fundació SER.GI. *Manual de llengua i cultura per a immigrants*, Càritas Española, 1996.
- MIQUEL, Lourdes, i SANS, Neus, "El componente cultural en las clases de lengua", a *Cable* (sense més referències).
- OUAKRIM, Omar, *La realitat sociolingüística dels immigrants magrebins a Catalunya*, Barcelona, 1994 (mecanoscrit inèdit).
- ROIG, Núria (1993), *Cursos de català per a la població nord i centrafricana*. Mataró: Centre de Normalització Lingüística Maresme-Mataró (mecanoscrit inèdit).
- Seminari de treball Immigració, Integració i Llengua, Comissió Obrera Nacional de Catalunya, Barcelona, 14 i 15 de novembre de 1997.
- I Simposi Llengua, Educació i Immigració, ICE de les universitats de Girona i de Barcelona i Fundació La Caixa, 17, 18 i 19 de març de 1997.
- TILMATINE, M. [et al.] (1995), *La llengua rifenya. Tutlayt Tarifit*. Bellaterra: Departament de Traducció i Interpretació de la UAB, Servei de Publicacions, 1995.

SOBRE IMMIGRACIÓ

- CARBONELL I PARÍS, Francesc (1997), *Immigrants estrangers a l'escola. Desigualtat social i diversitat cultural en l'educació*, Barcelona: Fundació Serveis de Cultura Popular, Editorial Altafulla.
- CASTANHEIRA, Alexandre i LADJI, Niangané, "Hablan dos trabajadoras migrantes", a *Perspectivas*, vol. IV, núm. 3 (tardor de 1974).
- COLECTIVO IOÉ, *Marroquins a Catalunya*. Barcelona: Institut Català d'Estudis Mediterranis, 1994.

- Curs Dones i migracions a la Mediterrània, Institut Català de la Mediterrània, Barcelona, dies 2 al 6 de novembre de 1998.
- Diversos autors (1983), *Vivir entre dos culturas*, Serbal/Unesco.
- DOMINGO, Andreu (1995), *Condicions de vida de la població d'origen africà i llatinoamericà a la Regió Metropolitana de Barcelona: una aproximació qualitativa*. Mancomunitat de Municipis de l'Àrea Metropolitana de Barcelona, Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona.
- DOMINGO, Andreu, i BRANCÓS, Inés (Centre d'Estudis Demogràfics), "Població estrangera versus invasió mediàtica: Catalunya, 1975-1996", a la revista *DCIDOB, Immigrants? Nous ciutadans*, núm. 67-68 (desembre 1998 - gener 1999).
- La immigració estrangera a Catalunya: balanç i perspectives* (1992). Barcelona: Institut Català d'Estudis Mediterranis.
- KAPLAN, Adriana (1998), *De Senegambia a Cataluña: procesos de aculturación e integración social*. Barcelona: Fundació La Caixa.
- MANYER, Josep (1992), *Quan l'Islam truca a la porta: per a una aproximació cultural als musulmans de Catalunya*. Barcelona: Fundació de Serveis de Cultura Popular, Editorial Altafulla.
- SEPA BONABA, Edmundo (1993), *Els negres catalans. La immigració africana a Catalunya*. Barcelona: Fundació de Serveis de Cultura Popular, Editorial Altafulla.
- TREPPE, Carmen, LOPERA, M. Carmen [et al.] (1989-1994), *Articles sobre immigració extracomunitària a la Unió Europea*, recopilats per l'ISC [s.l.].